অধ্যায় ৫ ঃ ভাৰতত জাতি

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ জাতি ঃ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য

৫.৩.১ জাতি আৰু বর্ণ

৫.৩.২ জাতি আৰু শ্রেণীৰ মাজৰ প্রভেদ

৫.৩.৩ যজমানি ব্যৱস্থা আৰু প্রতিপত্তিশালী জাতি

৫.৩.৪ অনুসূচিত জাতি আৰু তেওঁলোকৰ সমস্যাসমূহ

৫.৩.৫ অস্পৃশ্যতা নির্মূলকৰণ

৫.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৫ অধিক জানিবলৈ

৫.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- জাতি ব্যৱস্থা, ইয়াৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য বুজি পাব।
- জাতি আৰু বর্ণ তথা জাতি আৰু শ্রেণীৰ প্রভেদ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।
- যজমানি ব্যৱস্থা আৰু প্রতিপত্তিশালী জাতিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।
- অনুসূচিত জাতি আৰু তেওঁলোকৰ সমস্যাবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

ভাৰতত আমি 'জাতি'ৰ ৰূপত এক বিশেষ প্রকাৰৰ সামাজিক স্তৰীভৱন দেখিবলৈ পাওঁ। বিশ্বৰ বিভিন্ন অঞ্চলত জাতি ব্যৱস্থাৰ প্রচলন থকাৰ প্রমাণ আছে যদিও ইয়াৰ সবাতোকৈ স্পষ্ট ৰূপটোৰ অস্তিত্ব ভাৰতত বিদ্যমান। হিন্দু সমাজ হ'ল এখন জাতিভিত্তিক সমাজ। এই সমাজখন 'জাতি'ৰ ভিত্তিত সৃষ্ট বিভিন্ন বিভাগত বিভক্ত। ইয়াত এগৰাকী ব্যক্তিৰ সামাজিক প্রস্থিতি তেওঁৰ পছন্দ অথবা সফলতাৰ আধাৰত নহয়, জন্মৰ আধাৰত নির্ণিত হয়। এগৰাকী ব্যক্তিৰ সামাজিক স্থিতি ক্ষমতা আৰু যশস্যাই সলনি কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত

আমি এক সামাজিক সংস্থা হিচাপে স্বজনতা সম্পর্কে জানিব পাৰিলো। এই অধ্যায়টিত আমি ভাৰতীয় সমাজৰ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ জাতি ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিম। ইয়াত আমি জাতিৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, শ্ৰেণীৰ সৈতে ইয়াৰ পাৰ্থক্য, যজমানি ব্যৱস্থা আদিৰ বিষয়ে শিকিব পাৰিম।

৫.৩ জাতি ঃ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য

'জাতি' বুজোৱা ইংৰাজী শব্দ 'Caste'ৰ মূল হ'ল স্পেনিছ শব্দ 'Caste'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল সঁচ (Breed), জনগোষ্ঠী (Race), বংশ (Lineage) নাইবা বংশগতভাৱে লাভ কৰা গুণৰ এক সংমিশ্ৰণ। পৰ্তুগীজসকলে এই শব্দটোৰে মানুহৰ শ্ৰেণী (Classes of People)ক বুজায়। ভাৰতত 'Caste'ৰ সমাৰ্থক শব্দটো হ'ল 'জাতি'।

ৰিচলে'ৰ সংজ্ঞা মতে, "এটা উমৈহতীয়া নাম থকা; কোনো এক পৌৰাণিক মানৱীয় অথবা সৰগীয় সত্বাৰ পৰা সৃষ্ট এক উমৈহতীয়া পূৰ্বপুৰুষ থকা বুলি দাবী কৰা; লাভ কৰা একেটা বৃত্তিকে অনুসৰণ কৰা বুলি কোৱা আৰু মতামত দাঙি ধৰিব পৰাকৈ অৰ্হতা থকাসকলে এটা একক সমৰূপ সম্প্ৰদায় গঠন কৰিব পাৰিব বুলি কোৱা একাধিক পৰিয়াল নাইবা সমূহ এটাকে জাতি বোলা হয়।"

লান্দবাৰ্গৰ মতে, "এটা জাতি মানে হ'ল এটা অনমনীয় সামাজিক শ্ৰেণী, যিটোত সদস্যসকলে জন্মগ্ৰহণ কৰে আৰু যিটোৰ পৰা চৰম কষ্টকৰভাৱে নিজৰ সংযোগ ছিন্ন কৰে নাইবা নিস্তাৰ পায়।" গতিশীলতা আৰু সামাজিক প্ৰস্থিতিৰ বৈশিষ্ট্য আদিৰ দৰে বিষয়বোৰত অতি অনমনীয়তা প্ৰদৰ্শন কৰা স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ প্ৰকাৰটোৱেই হ'ল জাতি।

গ্ৰীণৰ মতে, "জাতি হ'ল স্তৰীকৰণ এনে এক ব্যৱস্থা য'ত সামাজিক প্ৰস্থিতিৰ জখলাডালেৰে ওপৰ-তল কৰিব পৰা গতিশীলতাৰ উদ্ভৱ নহ'বও পাৰে।"

- **বৈশিষ্ট্য ঃ**

ওপৰৰ সংজ্ঞাবোৰৰ পৰা এই কথাটো স্পষ্ট হ'ল যে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা ৰূপ হিচাপে জাতিয়ে প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিগত পবিত্ৰতা আৰু অপবিত্ৰতাৰ আধাৰত এক উচ্চৰ পৰা নিম্নগামী পদানুক্ৰমত সমাজখনক বিভিন্ন সামাজিক সমূহত ভাগ কৰে। জাতি হ'ল এটা বংশানুক্ৰমিক আৰু সবৰ্ণ সমূহ। ইয়াৰ পৰম্পৰাগত জীৱিকা/বৃত্তিৰ সৈতে সম্পৰ্ক আছে।

জাতি ব্যৱস্থাৰ বহুকেইটা বৈশিষ্ট্য আছে। তলত বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰা হ'ল—

- **গৌণ বিভাজন ঃ**

প্ৰতিটো জাতিয়েই একোটা স্বনিয়ন্ত্ৰিত সমূহ। জাতিবোৰ পৰস্পৰৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ। মানুহ জন্মসূত্ৰে কোনো এটা জাতিৰ সদস্য হয়। জাতি অপৰিৱৰ্তনীয়। সেয়েহে মানুহে নিজৰ জাতি সলনি কৰি অন্য জাতিৰ সদস্য হ'ব নোৱাৰে। প্ৰতিটো জাতিৰে নিজস্ব জীৱন যাপন পন্থা আছে। প্ৰতিটো জাতিৰে নিজস্ব নীতি-নিয়ম, প্ৰথা, পৰম্পৰা, ধৰ্মীয় অনুশীলন আৰু ৰীতি আছে। জাতিভিত্তিক নীতি-নিয়মবোৰ বলৱৎ কৰিবলৈ প্ৰতিটো

জাতিৰে 'জাতি পৰিষদ' নামৰ নিজস্ব প্ৰশাসনিক অভিকৰণ একোটা থাকে।

- **পদানুক্ৰম ঃ**

জাতি ব্যৱস্থাটোৰ প্ৰকৃতি পদানুক্ৰমিক। এটা জাতিত চাৰিটা বৰ্ণ নাইবা জাতি থাকে। জাতিবোৰ ক্ৰমে উচ্চৰ পৰা নিম্নলৈ ভাগ কৰা হয়। পদানুক্ৰম তালিকাৰ শীৰ্ষৰ পৰা নিম্ন স্থানত থকা জাতিকেইটা হ'ল— ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। ব্ৰাহ্মণ আৰু শূদ্ৰ এই দুটা চৰম জাতিৰ মাজত আৰু বহুতো জাতি আছে। এই জাতিবোৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ পৰা কিমান আঁতৰত/তলত তাৰ ওপৰত এইবোৰৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি নিৰ্ভৰশীল। বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ বাহিৰতো অস্পৃশ্যতাৰ অস্তিত্ব আছে। বৰ্ণ বৱস্থাত যিটো চতুঃস্তৰীয় শ্ৰেণীবিভাজন আছে সেইটো দৰাচলতে ধৰ্মকেন্দ্ৰিক বিভাজন। আপেক্ষিক ধাৰ্মিক আচাৰ বিধিৰ পবিত্ৰতাৰ ভিত্তিত এই শ্ৰেণীবিভাজন কৰা হয়। ডি. চি. ভট্টাচাৰ্যৰ ভাষাত, "ই বিভিন্ন জাতিক একোটা পদানুক্ৰম গঢ়ি দিয়াৰ লগতে এটা জাতিৰ সদস্যসকলে নিৰ্বাহ কৰা জীৱিকা, খাদ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন সামগ্ৰী আৰু ভিন্ন পদানুক্ৰম অনুসৰি মানি চলা প্ৰথাবোৰকো সূচায়।"

- **আন্তঃবিবাহ ঃ**

ৱেষ্টাৰমাৰ্কৰ মতে অন্ত বিবাহেই হ'ল জাতি ব্যৱস্থাৰ মূলাধাৰ। অন্ত বিবাহে একেটা জাতিৰ ভিতৰতে বিবাহ সম্পন্ন হোৱাটোক বুজায়। আন্তঃ বিবাহ নীতিয়ে জাতি এটাৰ সদস্যসকলক নিজ জাতিৰ বাহিৰত বিবাহ নিষেধ কৰা। আন্তঃ বিবাহৰ এই নীতি উলংঘা কৰিলে জাতিৰ পৰা এঘৰীয়া কৰা নাইবা জাতিৰ পৰিচয় হেৰুৱাবলগীয়া হ'ব পাৰে। একেটা 'গোত্ৰ'তে (Clan) বিয়া কৰাটোও নিষিদ্ধ কাৰ্য। গাঁৱলীয়া সমাজবোৰত সবৰ্ণ বিবাহৰ এই নীতি কঠোৰভাৱে মানি চলা হয়। অৱশ্যে এইখিনিতে এটা কথা উল্লেখ কৰা ভাল হ'ব যে আন্তঃ বিবাহ নীতিত কিছুমান ব্যতিক্ৰমো আছে। এনে ব্যতিক্ৰম দুটা হ'ল অনুলোম আৰু প্ৰতিলোম বিবাহ।

- **জীৱিকা স্থিৰকৰণ ঃ**

জাতি ব্যৱস্থাৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াৰ জীৱিকা স্থিৰভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰিব পৰা গুণটো। জীৱিকা/বৃত্তিবোৰক বংশগত বুলি ধৰা হয়। জাতি এটাৰ সদস্যসকলে নিজ নিজ পৰম্পৰাগত জীৱিকাবোৰেই গ্ৰহণ কৰিব বুলি ধৰা হয়। ব্ৰাহ্মণসকলে ধৰ্মীয় আচাৰ-বিধি সম্পন্ন কৰা কামত জড়িত হৈ থকাটোৱেই ইয়াৰ প্ৰমাণ। অন্য জাতিৰ লোকৰ কাপোৰ ধোৱাই হ'ল ধোবাৰ পৰম্পৰাগত জীৱিকা। ব্যৱসায়-বাণিজ্য, কৃষি, সামৰিক সেৱা আদিৰ দৰে বৃত্তি দুটামান অৱশ্যে সকলোৰে বাবে মুকলি। কিছুমান জাতিৰ মানুহৰ উপাধিৰ পৰাই তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ বিষয়ে গম পোৱা যায়। যেনে— নাপিত, ধোবা, মুচী, মালী ইত্যাদি।

- **খাদ্য আৰু পেয় পদাৰ্থত থকা বাধা-নিষেধ (Restriction of Food and Drink) ঃ**

এটা নিৰ্দিষ্ট জাতিৰ সদস্যই কেনে ধৰণৰ খাদ্য খাব পাৰিব অথবা কি কি পেয় পদাৰ্থ

গ্ৰহণ কৰিব পাৰি তাৰ কিছুমান নিয়ম আছে। সাধাৰণতে এটা জাতিয়ে সামাজিক মান্যতাৰ তুলাচনীত নিজতকৈ তলৰ জাতিবোৰৰ হাতেৰে খাদ্য গ্ৰহণ নকৰে। উচ্চ জাতিৰ লোক এজনে নিম্ন জাতিৰ লোকৰ ছাঁটোৱে স্পৰ্শ কৰিলেও নিজকে অপবিত্ৰ হৈ পৰা বুলি বিশ্বাস কৰে। নিম্ন জাতিৰ লোকৰ হাতৰ পৰা খাদ্য নাইবা পেয় পদাৰ্থ গ্ৰহণ কৰাৰ সময়তো একেটা বিশ্বাসেই ক্ৰিয়া কৰে।

- **সাংস্কৃতিক পাৰ্থক্য (Cultural Difference) ঃ**

প্ৰতিটো জাতিৰে সবৰ্ণ অথবা আন্ত বিবাহ, পবিত্ৰ-অপবিত্ৰৰ ধাৰণা, বৃত্তিগত বিশেষ জ্ঞান আদিৰ ক্ষেত্ৰত নিজা নিজা নীতি-নিয়মৰ সমষ্টি একোটা আছে। প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰে আচৰণ তেওঁৰ জাতিৰ প্ৰয়োজনীয়তাবোৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে বাবে প্ৰতিটো জাতিয়েই নিজ নিজ উপ-সংস্কৃতি বিকশিত কৰে। নীতি মতে, যিমানেই আকৰ্ষণীয় নহওক কিয় অন্য জাতিৰ 'ধৰ্ম' পালন কৰাতকৈ মানুহে যিমানেই নিম্ন নহওক কিয় নিজ জাতিৰ 'ধৰ্ম' (ধৰ্মীয় বাধ্যবাধকতা) পালন কৰাটোহে শ্ৰেয়। এই নীতিৰ ফলস্বৰূপে বিভিন্ন জাতিৰ 'জীৱনশৈলী' ভিন ভিন ধৰণৰ হৈছে। অধ্যাপক ঘাৰ্য়াৰ মতে, "সেয়েহে জাতিবোৰ নিজেই একো একোখন ক্ষুদ্ৰ আৰু সম্পূৰ্ণ সামাজিক পৃথিৱী জাতিবোৰ পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক কিন্তু বৃহত্তৰ সমাজখনৰ ভিতৰত সকলো জাতিয়েই সহাৱস্থান কৰে।"

- **পবিত্ৰতা আৰু অপবিত্ৰতাৰ ধাৰণা ঃ**

অপবিত্ৰতাৰ ধাৰণাটোৱে বিভিন্ন জাতিৰ মাজৰ প্ৰয়োজনীয় ব্যৱধান বৰ্তাই ৰখাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। "এগৰাকী উচ্চ জাতিৰ মানুহে নিম্ন জাতিৰ মানুহে ৰন্ধা খাদ্য আৰু যঁচা পানী গ্ৰহণ কৰাটোতো বাদেই, তেনে মানুহক আনকি স্পৰ্শই নকৰিব। আন্তঃ ক্ৰিয়াত জড়িত দুয়োটা জাতি যদি পদানুক্ৰম তালিকাৰ চৰম জাতি দুটাৰ সদস্য হয়, তেন্তে নিম্ন জাতিৰ মানুহ উচ্চ জাতিৰ মানুহৰ পৰা ন্যূনতম দূৰত্ব বতাই ৰাখিব লগা হয়। জাতি আৰু স্থানভেদ এই অপবিত্ৰতাৰ পৰিমাণ ভিন ভিন হ'ব পাৰে।

- **এক নিৰ্দিষ্ট নাম ঃ**

প্ৰতিটো জাতিৰে একোটা বিশেষ নাম থাকে। আমি এনে নামেৰে জাতিবোৰ চিনো। কেতিয়াবা কোনো নিৰ্দিষ্ট জাতিৰ নামৰ সৈতে জাতিটোৰ বৃত্তিটো সাঙোৰ খাই থাকে। আমি নামৰ দ্বাৰাই জাতি এটাৰ বৃত্তি নাইবা জীৱিকাৰ কথা গম পাওঁ।

- **উলম্ব গতিশীলতাৰ অনুপস্থিতি ঃ**

এটা জাতি ব্যৱস্থাত কোনো ব্যক্তিয়েই প্ৰস্থিতি জখলাৰে ওপৰলৈ অথবা তললৈ গতি কৰিব নোৱাৰে। ব্যক্তিয়ে জন্মৰ সময়ত লাভ কৰা প্ৰস্থিতিকে সমগ্ৰ জীৱনৰ বাবে কঢ়িয়াব লাগে।

- **প্ৰস্থিতি ঃ**

জাতিয়ে এগৰাকী ব্যক্তিৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি নিৰ্ধাৰণ কৰে। ব্যক্তিৰ সামাজিক

আন্তঃক্ৰিয়াই তেওঁৰ আচৰণ আৰু প্ৰত্যাশা গঢ়াৰ আগতেই জাতিয়ে প্ৰস্থিতি নিৰ্ধাৰণৰ কাম সম্পাদন কৰে। সামাজিক প্ৰস্থিতিয়ে এগৰাকী ব্যক্তিৰ স্ব-ধাৰণা বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ই ব্যক্তিক বহুতো সামাজিক সমাযোজন তথা জটিলতাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে। যদি মানুহে নিজৰ জাতি সম্পৰ্কে নাজানে তেন্তে তেওঁ সামাজিক সম্পৰ্ক গঢ়াৰ সময়ত গুৰুতৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হয়। আকৌ, যদি মানুহে নিজ জাতিৰ পৰিপন্থী আচৰণ কৰে তেন্তে সমাজে তেওঁৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰে আৰু তেওঁক প্ৰত্যাশিত আচৰণ গ্ৰহণ কৰাৰ দাবী জনায়।

৫.৩.১ জাতি আৰু বৰ্ণ

ভাৰতীয় সামাজিক ব্যৱস্থা অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ত সততে মুখামুখি হোৱা দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ শব্দ হ'ল 'জাতি' আৰু 'বৰ্ণ'। দুয়োটা শব্দই পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় সমাজৰ কিছুমান শ্ৰেণীবিভাজনৰ কথা বুজায় আৰ বহুতৰে মনত বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি কৰে। এগৰাকী হিন্দু ব্যক্তিৰ জীৱনত জাতি আৰু বৰ্ণই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। প্ৰাচীন ভাৰতৰ সমাজত প্ৰচলিত শ্ৰেণী বিভাজন ব্যৱস্থা এটাৰ নাম হ'ল 'বৰ্ণ ব্যৱস্থা'। বৰ্ণ ব্যৱস্থাই সমাজ এখনক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছিল। শ্ৰেণীকেইটা হ'ল—

- ব্ৰাহ্মণ, পুৰোহিত শ্ৰেণী।
- ক্ষত্ৰিয়, যোদ্ধা শ্ৰেণী।
- বৈশ্য, ব্যৱসায়ী শ্ৰেণী।
- শূদ্ৰ, ভৃত্য নাইবা শ্ৰমিক শ্ৰেণী।
- **বৰ্ণ ঃ**

বৰ্ণ শব্দৰ আক্ষৰিক অৰ্থ হ'ল ৰং। কিন্তু বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ মানুহৰ গাৰ বৰণৰ সৈতে কোনো সম্পৰ্ক নাই। এই ব্যৱস্থাই মানুহৰ গাত আৰোপিত গুণ অথবা বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰত মানুহক বিভিন্ন সামাজিক শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছিল। সময়ৰ সোঁত বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ প্ৰভাৱ ম্লাণ হৈ পৰিল আৰু অধিক বিদ্বেষপূৰ্ণ জাতি ব্যৱস্থাৰ বিকাশ ঘটিল। এই জাতি ব্যৱস্থাৰ অস্তিত্ব আজিও আছে। জাতি ব্যৱস্থা অনুসৰি এগৰাকী ব্যক্তিৰ উৰ্দ্ধমুখী সামাজিক গতিশীলতা লাভৰ কোনো অৱকাশ নাই। তেওঁ যিটো জাতিত জন্মিছে সেইটো জাতিৰ সদস্য হৈয়েই জীৱন পাৰ কৰিব লাগিব।

মৌলিক বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ উদ্দেশ্য আছিল সমাজত বাস কৰা লোকৰ মাজৰ সমন্বয় আৰু সহযোগিতা বৃদ্ধি কৰা। বেলেগ বৰ্ণৰ লোকে কেতিয়াও অন্য বৰ্ণৰ লোকৰ জীৱনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিম বুলি হস্তক্ষেপ নকৰিছিল। যেতিয়া মানুহৰ গুণৰ আধাৰত নহৈ জন্মৰ আধাৰত বৰ্ণ নিৰ্ণয়ৰ প্ৰথা আৰম্ভ হ'ল তেতিয়াৰ পৰাই ব্যৱস্থাটোত ঘূণে ধৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

➢ **জাতি ঃ**

প্রাচীন বর্ণ ব্যৱস্থাৰ সামাজিক শৃংখলাৱদ্ধতাৰ দিশৰ পৰা কোনো বিশেষ গুৰুত্ব নাছিল। এগৰাকী ব্রাহ্মণক অন্য বর্ণৰ লোকে অন্য দৃষ্টিৰে চাইছিল। কিন্তু নিজ বর্ণৰ ভিতৰত তেওঁ অন্য দহজনৰ দৰেই এগৰাকী সাধাৰণ ব্যক্তি আছিল আৰু তেওঁৰ কোনো পৃথক চিনাকি নাছিল। একেটা বর্ণৰ ভিতৰতে পৃথক চিনাকিৰ প্রয়োজন উদ্ভৱ হোৱা বাবেই বর্ণ ব্যৱস্থাৰ ভিতৰতে জাতি ব্যৱস্থাৰ বিকাশ ঘটিল। ভাৰতত পৰৱর্তী সময়ত বহুতো জাতিৰ বিকাশ ঘটিল। এনে ব্যক্তিয়ে কোনো এক নির্দিষ্ট সম্প্রদায়ৰ ব্যৱসায় নাইবা বৃত্তিক প্রতিফলিত কৰিছিল। ধোবা সম্প্রদায়টোৰ নাম আহিছে 'ধোনা' শব্দটোৰ পৰা। ইয়াৰ অর্থ হ'ল 'ধোৱা'। অর্থাৎ ধোবাসকল হ'ল অন্যৰ কাপোৰ ধুই চাফা কৰি দিয়া লোক। অর্থাৎ জাতি হ'ল কোনো এক নির্দিষ্ট বৃত্তি অথবা ব্যৱসায়ত জড়িত থকা একোটা সম্প্রদায়। আধুনিক ভাৰতত কেইদিনমানৰ আগলৈকে জাতি ব্যৱস্থাৰে সমাজৰ শ্রেণী বিভাজন কৰাৰ প্রক্রিয়া চলি আছিল। এজন মানুহৰ উপাধিৰ পৰাই মানুহজনৰ জাতিগত জীৱিকা/বৃত্তি কি সেয়া গম পোৱা যায়। অৱশ্যে আধুনিক শিক্ষা ব্যৱস্থা আৰু ৰাষ্ট্রৰ বৈষম্যহীন আচৰণৰ ফলত লাহে লাহে এই জাতি ব্যৱস্থাৰ গুৰুত্ব কমিবলৈ ধৰিছে।

৫.৩.২ জাতি আৰু শ্রেণীৰ মাজৰ প্রভেদ

➢ জাতিৰ কেৱল ভাৰতীয় উপ-মহাদেশতহে অস্তিত্ব আছে। বিশেষকৈ ভাৰতত জাতিৰ অস্তিত্ব অধিক স্পষ্ট। আনহাতে, পৃথিৱীৰ সকলো সমাজতে শ্রেণী আছে। শ্রেণী বিশেষকৈ ইউৰোপ আৰু আমেৰিকাৰ ঔদ্যোগিক সমাজবোৰৰ বৈশিষ্ট্য। ডুম'ণ্ট আৰু লীচ্চৰ মতে জাতি কেৱল ভাৰতত অস্তিত্ব থকা এক বিশেষ পৰিঘটনা।

➢ ব্যক্তিক পার্থিৱ সম্পদৰ ওপৰত থকা দখল আৰু নিয়ন্ত্রণৰ ক্ষেত্রত দেখা পোৱা অসমতাৰ আধাৰত বিভিন্ন সমূহত ভাগ কৰাৰ দৰে মূলতঃ অর্থনৈতিক পার্থক্যৰ আধাৰত ভাগ কৰাকে শ্রেণী বোলে। জাতি প্রথাত ধর্মৰ দৰে অনা-অর্থনৈতিক প্রভাৱে (পুনর্জন্ম আৰু পবিত্রতা-অপবিত্রতা সূচিত কৰা ধর্মীয় বিধি-বিধানৰ পালন আদি) অধিক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

➢ জাতি আৰু অন্য ধৰণৰ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ দৰে শ্রেণী কোনো ন্যায়িক অথবা ধর্মীয় পন্থাৰে গঢ় লৈ নুঠে। ন্যায়িক নাইবা পৰম্পৰাগত প্রথাই সুনির্দিষ্ট কৰি দিয়া কোনো উত্তৰাধিকাৰীসূত্রে লাভ কৰা প্রস্থিতিৰ আধাৰত শ্রেণীৰ সদস্য হ'ব নোৱাৰি। জাতি ব্যৱস্থাতহে মানুহে সদস্যপদ উত্তৰাধিকাৰীসূত্রে লাভ কৰে।

➢ জাতি ব্যৱস্থা স্থিৰ; শ্রেণী ব্যৱস্থা গতিশীল।

➢ জাতি ব্যৱস্থাত থকাৰ দৰে শ্রেণী ব্যৱস্থাত বিভিন্ন শ্রেণীৰ লোকৰ মাজত আন্তঃ খাদ্যগ্রহণ আৰু আন্তঃ বিবাহৰ কোনো আনুষ্ঠানিক বাধা-নিষেধ নাই। জাতি ব্যৱস্থাৰ মূলাধাৰ হ'ল সবর্ণ অথবা আন্তঃ বিবাহ আৰু ইয়েই ব্যৱস্থাটোক বর্তমানলৈকে জীয়াই ৰাখিছে।

- জাতি ব্যৱস্থা হ'ল এক সংকীর্ণ ব্যৱস্থা। ইয়াত গতিশীলতাক বাধা দিয়া হয়। আনহাতে, শ্রেণী ব্যৱস্থা হ'ল এক মুক্ত ব্যৱস্থা। ইয়াত জন্মতকৈ ব্যক্তিৰ সফলতাৰ ওপৰত সামাজিক গতিশীলতা নির্ভৰশীল।
- এটা শ্রেণী গঠন কৰিবলৈ শ্রেণী সচেতনতাবোধ গঢ়ি উঠাটো প্রয়োজনীয়। কিন্তু জাতি ব্যৱস্থাত সদস্যসকলৰ কোনো বিষয়নিষ্ঠ সজাগতাৰ কোনো প্রয়োজন নাই।
- জাতি ব্যৱস্থাত আন্তঃ বিবাহ নীতিৰে জীৱনসংগী বাছিব লাগে। অর্থাৎ নিজৰ জাতিৰ ভিতৰতে বিয়া কৰাব লাগে। শ্রেণী ব্যৱস্থাত এনে কোনো বাধা-নিষেধ নাই।
- জাতি ব্যৱস্থা ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি বুলি ভবা হয়। শ্রেণীৰ উৎস ধর্মনিৰপেক্ষ। কোনো ধর্মীয় গোড়ামিৰ আধাৰত শ্রেণী গঠন কৰা নহয়।
- বিভিন্ন জাতিৰ আপেক্ষিক মর্যাদা সমাজত সুপ্রতিষ্ঠিত। শ্রেণী ব্যৱস্থাত এনে কোনো অনমনীয়াভাৱে নির্ধাৰণ কৰি দিয়া মর্যাদা ক্রম নাথাকে।

৫.৩.৩ ঃ যজমানি ব্যৱস্থা আৰু প্রতিপত্তিশালী জাতি ঃ

জাতি ব্যৱস্থা হ'ল ভাৰতীয় সমাজৰ এক বিশেষত্ব। নগৰ-চহৰতকৈ গ্রামোঞ্চলত ইয়াৰ প্রভাৱ অধিক শক্তিশালী। জাতিয়ে সামাজিক আচৰণৰ নীতি-নিয়ম বান্ধি দিয়ে। এনে নীতি-নিয়ম উলংঘা কৰিব নোৱাৰি। জাতি ব্যৱস্থাৰ অন্তর্ভুক্ত প্রতিটো জাতিয়েই নিজৰ সদস্যসকলক বান্ধি ৰখা আৰু তেওঁলোকৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ প্রয়াস কৰে। জাতিভেদে পৰম্পৰা, প্রথা আৰু আচৰণৰ নীতি-নিয়ম ভিন ভিন হ'ব পাৰে। জাতিবোৰক সামাজিকভাৱে বহুতো গৌণ উপভাগত ভগোৱা হৈছে যদিও এনে বহুতো সামাজিক পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হয় যিবোৰত এটা জাতিক আন এটা জাতিৰ সহায়/সেৱাৰ প্রয়োজন হয়। জাতিবোৰৰ মাজত থকা এনে ধৰণৰ নির্ভৰশীলতাকে 'যজমানি ব্যৱস্থা' বোলা হয়। এই ব্যৱস্থাৰ অধীনত গাঁও এখনত বাস কৰা প্রতিটো দলেই অন্য জাতিক কিছুমান নির্দিষ্ট স্বীকৃত মানৱদ্ধ সেৱা আগবঢ়াব বুলি ভবা হয়। যেনে— ব্রাহ্মণ জাতিৰ প্রধান কাম হ'ল বিভিন্ন ধর্মীয় আৰু উৎসৱ-পার্বণৰ সৈতে জড়িত পূজা-পাতল কৰা। এগৰাকী ব্রাহ্মণে অন্য জাতিৰ লোকক পূজা-পাতলেৰে প্রয়োজনীয় ধর্মীয় ৰীতি-নীতি পালনত সহায় কৰি দিয়াৰ বিনিময়ত ধন নাইবা অন্য দ্রব্যৰ ৰূপত মূল্য লাভ কৰে। একেদৰে, ধোবাই অন্যৰ কাপোৰ ধোবাটো হ'ল তেওঁৰ 'যজমান'। তেওঁ আগবঢ়োৱা সেৱাৰ বিনিময়ত খাদ্য শস্যৰ অংশ এটা লাভ কৰিব পাৰে। বিয়া আৰু সন্তান জন্মাৰ দৰে কোনো বিশেষ উপলক্ষত ধোবাই বস্ত্র আৰু বাচন-বর্তনো লাভ কৰিব পাৰে।

- **প্রতিপত্তিশালী জাতি ঃ**

এম. এন. শ্রীনিবাসে প্রতিপত্তিশালী জাতি ৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াই কৈছিল যে অন্য জাতিতকৈ সদস্যৰ সংখ্যা অধিক জাতিটোকে প্রতিপত্তিশালী জাতি বোলা হয়। এটা জাতি প্রতিপত্তিশালী হ'বলৈ প্রয়োজন হোৱা প্রধান চর্তবোৰ হ'ল—

- অর্থনৈতিক শক্তি।
- ৰাজনৈতিক ক্ষমতা।
- ধর্মীয় বিধি-বিধানে প্রদান কৰা পবিত্রতা।
- সাংখ্যিক শক্তি।

শ্রীনিবাসৰ মতে, "এটা জাতিক তেতিয়াহে প্রতিপত্তিশালী বোলা হয় যেতিয়া অন্য জাতিতকৈ সাংখ্যিক দিশেৰে ইয়াৰ সদস্য অধিক হয় আৰু লগতে জাতিটো অর্থনৈতিক তথা ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰেও অন্যতকৈ বলীয়ান হয়। এটা বৃহৎ আৰু শক্তিশালী জাতি যদি স্থানীয় জাতি পদানুক্রম তালিকাত অতি নিম্ন স্থান নাথাকে তেন্তে ই সহজে প্রতিপত্তিশালী জাতিৰূপে মূৰ দাঙি উঠিব পাৰে।"

➢ **প্রতিপত্তিশালী জাতিৰ প্রকার্য ঃ**

- প্রতিপত্তিশালী জাতি এটাই প্রায়েই নিম্ন জাতি সমূহৰ বাবে একোটা উল্লেখ আর্হিৰ কাম কৰে। নিম্ন জাতিৰ মানুহে প্রতিপত্তিশালী জাতিটোৰ আচৰণ, ধর্মীয় আচাৰ-বিধিৰ নমুনা, প্রথা আদিৰ নকল কৰে। এইদৰে প্রতিপত্তিশালী জাতি একোটাই সাংস্কৃতিক প্রচাৰ কার্যত বৰঙণি আগবঢ়ায়।
- এক নির্দিষ্ট স্থানৰ প্রতিপত্তিশালী জাতিবোৰে স্থানডোখৰত প্রচলিত বহুত্ববাদী সংস্কৃতি তথা ব্যৱস্থাবোৰৰ পহৰাদাৰৰ ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোকে সামাজিক জীৱনৰ প্রতিমান আৰু নির্দেশনাৱলী নির্ধাৰণ কৰি দিয়ে। তেওঁলোকে পৌৰ তথা অর্থনৈতিক সা-সুবিধাবোৰো নির্ধাৰণ কৰিব পাৰে।
- প্রতিপত্তিশালী জাতিবোৰ হ'ল সমাজৰ প্রধান ক্ষমতাৰ গৰাকী। তেওঁলোকে বাহিৰৰ চৰকাৰী বিষয়া, নির্বাচিত প্রতিনিধি আৰু ৰাজনৈতিক নেতাবোৰৰ সৈতে সম্পর্ক স্থাপন কৰে। তেওঁলোকে ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াবোৰক প্রভাৱিত কৰিব পাৰে।
- প্রতিপত্তিশালী জাতিবোৰে সম্প্রদায়ৰ প্রমূল্য তথা প্রতিমানবোৰ নিৰূপণ কৰে। পৰম্পৰাগতভাৱে এই জাতিবোৰৰ প্রধান প্রকার্যবোৰ ন্যায়িক, কার্যকৰী আৰু বৈধতাৰ সৈতে জড়িত আছিল। তেওঁলোকে গাঁও আৰু বাহিৰৰ পৃথিৱীখনৰ মাজত যোগসূত্র স্থাপন কৰে।
- গ্রাম্য সমাজত প্রভাৱশালী স্থিতিত থকা প্রতিপত্তিশালী জাতিবোৰে বিভিন্ন ধৰণে গ্রাম্য অর্থনীতি নিয়ন্ত্রণ কৰে।

প্রতিপত্তিশালী জাতিয়ে অন্য জাতি নাইবা সমূহৰ ওপৰত অর্থনৈতিক তথা ৰাজনৈতিক ক্ষমতা প্রয়োগ কৰে। এনে জাতিবোৰে স্থানীয় জাতিভিত্তিক পদানুক্রমত এক উচ্চ স্তৰৰ বিধি-বিধান সংগত প্রস্থিতি উপভোগ কৰে। প্রতিপত্তিশালী জাতি এটা ধর্মীয় বিধি-বিধানৰ দিশেৰে উচ্চ নহ'বও পাৰে। কিন্তু এনে জাতিক ধন-সম্পত্তি, ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু সাংখ্যিক শক্তিৰ দৰে কাৰকবোৰে এক উচ্চ প্রস্থিতি উপভোগৰ সুবিধা প্রদান কৰে। এনে জাতিত অধিক শিক্ষিত লোকৰ উপস্থিতি আৰু বৃত্তিজীৱী লোকৰ হাৰ উচ্চ হোৱা বাবেও তেওঁলোকে অন্য জাতি দলৰ

ওপৰত নিজৰ প্ৰভাৱ খটু�ৱাব পাৰে। কেতিয়াবা প্ৰতিপত্তিশালী জাতিৰ একক 'গোত্ৰ' এটাই বহুতো অঞ্চলৰ একাধিক গাঁও নিয়ন্ত্ৰণ কৰা দেখা যায়। প্ৰতিপত্তিশালী জাতিয়ে নিজ জাতিৰ ভিতৰত তথা অন্য জাতিৰ সদস্যৰ মাজত চলা নানা বিবাদ নিষ্পত্তি কৰে। প্ৰতিপত্তিশালী জাতিৰ সদস্যবোৰ বিশেষভাৱে ধনৱান আৰু ক্ষমতাশালী পৰিয়ালৰ সদস্য। তেওঁলোকে বিভিন্ন চৰকাৰী বিষয়-বৰীয়াৰ সৈতে মিলি গাঁৱৰ বিভিন্ন কাম-কাজ সম্পন্ন কৰাৰ বাবে প্ৰতিনিধিৰ ভূমিকা পালন কৰে।

৫.৩.৪ অনুসূচিত জাতি আৰু তেওঁলোকৰ সমস্যাসমূহ ঃ

অনুসূচিত জাতিক সামাজিক পদানুক্ৰমত সবাতোকৈ তলত স্থান দিয়া হয়। অধিকাংশ পিছপৰা নাইবা নিষ্পেষিত শ্ৰেণীৰে অনুসূচিত জাতি গঠিত। তেওঁলোকক সাধাৰণতে অস্পৃশ্য বুলি গণ্য কৰা হয়। তেওঁলোক 'হৰিজন' নামেৰে জনাজাত। অৱশ্যে ভাৰতৰ সকলো অঞ্চলতে সকলো অনুসূচিত জাতিৰ লোককে অস্পৃশ্য বুলি গণ্য কৰা নহয়। এই জাতিবোৰ আৰ্থিকভাৱে পিছপৰা আৰু সামাজিকভাৱে অৱদমিত। তেওঁলোক মুঠ ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ ভিতৰত শৈক্ষিকভাৱেও সবাতোকৈ উপেক্ষিত জাতি।

বৃটিছসকলে তথাকথি 'অস্পৰ্শ্য'সকলক 'বহিস্থ জাতি' বুলি কৈছিল। চাইমন আয়োগে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে 'অস্পৃশ্য জাতি'ৰ অভিধাটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ১৯৩৫ চনৰ ভাৰত চৰকাৰ আইনৰ অধীনত অস্পৃশ্যসকলক 'অনুসূচিত জাতি'ৰ মৰ্যাদা দিয়া হৈছিল। ভাৰতীয় সংবিধানেও এই লোকসকলক 'অনুসূচিত জাতি' বুলি উল্লেখ কৰে। মহাত্মা গান্ধীয়ে তেওঁলোক 'হৰিজন' ঈশ্বৰৰ লোক বুলি সম্বোধন কৰিছিল।

➢ **সংজ্ঞা ঃ**

- ডি. এম. মজুমদাৰৰ মতে 'অনুসূচিত জাতি' অভিধাটোৰে 'অস্পৃশ্য জাতি'বোৰক বুজোৱা হয়। বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰতিবন্ধকতাৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হোৱা জাতিবোৰক অস্পৃশ্য জাতি বোলে। এনে প্ৰতিবন্ধিকতাবোৰৰ অধিকাংশই পৰম্পৰাগতভাৱে ঠিৰাং কৰা। এইবোৰ উচ্চ জাতিৰ লোকে সামাজিকভাৱে বলবৎ কৰি আহিছে।
- আৰ্থিক, সামাজিক, শৈক্ষিক তথা ৰাজনৈতিকভাৱে পিছপৰা জাতিবোৰকে অনুসূচিত জাতি বোলা হয়। অন্য জাতিৰ লোকে 'অস্পৃশ্য' আখ্যা দি তেওঁলোকক নিজৰ পৰা আঁতৰত ৰাখে।

➢ **অনুসূচিত জাতিৰ সমস্যাসমূহ ঃ**

অনুসূচিত জাতিবোৰে বিভিন্ন সামাজিক, ধৰ্মীয়, ন্যায়িক, আৰ্থিক, শৈক্ষিক আৰু অন্য প্ৰতিবন্ধিকতাৰ সন্মুখীন হৈ আহিছে। তেওঁলোকৰ সমস্যাবোৰ তলৰ শিতানবোৰৰ জৰিয়তে বুজিব পৰা যাব—

- **অস্পৃশ্যতাৰ সমস্যা ঃ**

অনুসূচিত জাতিৰ লোকসকলে জাবৰ-জোথৰ আৰু মৰা জন্তু পেলোৱা, শৌচ-প্রস্রাৱাগাৰ আৰু গোহালি আদি পৰিষ্কাৰ কৰা, কাপোৰ ধোৱা আৰু শ্মশানৰ কিছুমান নির্দিষ্ট কাম কৰা আদিৰ দৰে অপৰিষ্কাৰ কার্যক বৃত্তি হিচাপে গ্রহণ কৰিবলগীয়া হৈছিল। এনে বৃত্তিবোৰক অপবিত্র বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সেয়েহে যিসকল লোকে এই কামবোৰ কৰে তেওঁলোকক অস্পৃশ্য বুলি ধৰা হৈছিল।

- **শৰীৰ স্পর্শ কৰিব নোৱাৰিছিল ঃ** অস্পৃশ্যসকলে উচ্চ জাতিৰ লোকৰ পৰা দূৰত্ব বর্তাই ৰাখিব লাগিছিল।
- **উমৈহতীয়া কুঁৱা আৰু জলভাণ্ডাৰ ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰিছিল ঃ** সমাজৰ নিম্নস্তৰৰ জাতিবোৰৰ সদস্যসকলে উমৈহতীয়া গাঁৱলীয়া কুঁৱা নাইবা পুখুৰী আদিৰ পৰা খোৱাপানী সংগ্রহ কৰিব নোৱাৰিছিল।
- **মন্দিৰত সোমাব নোৱাৰিছিল ঃ** অনুসূচিত জাতিৰ লোকে ঈশ্বৰ পূজা কৰিবলৈ মন্দিৰৰ ভিতৰত প্রৱেশ কৰিব নোৱাৰিছিল।
- **অস্পৃশ্যই তৈয়াৰ কৰা খাদ্য গ্রহণ কৰা নহৈছিল ঃ** অনুসূচিত জাতিৰ লোকে তৈয়াৰ কৰা খাদ্য উচ্চ জাতিৰ লোকে গ্রহণ নকৰিছিল।
- **নির্ভৰশীল প্রৱণতা ঃ** অনুসূচিত জাতিৰ লোকসকল জীৱিকা তথা অস্তিত্ব বর্তাই ৰখাৰ বাবে অন্যৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল।
- **দৰিদ্রতাৰ সমস্যা ঃ**

অনুসূচিত জাতিৰ লোকসকল অর্থনৈতিক অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত আছিল। সেয়েহে তেওঁলোক দুখীয়া হৈয়েই ৰৈ গৈছিল আৰু অন্যৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। অনুসূচিত জাতিৰ দৰিদ্রতাৰ সৈতে জড়িত সমস্যাবোৰ আছিল এনেধৰণৰ—

- **পার্থিৱ সম্পত্তিৰ পৰা বঞ্চিত ঃ** অনুসূচিত জাতিৰ লোকক কোনো ধৰণৰ পার্থিৱ সম্পত্তিৰ গৰাকী হ'বলৈ দিয়া নহৈছিল।
- **ভূমিহীন অৱস্থা ঃ** অনূসূচিত জাতিৰ লোকৰ ঘৰ বান্ধিবলৈ আৰু খেতি কৰিবলৈ মাটি নাছিল।
- **শৈক্ষিক অনগ্রসৰতা ঃ** বন্ধনা আৰু শোচনীয় আর্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ বাবে অনুসূচিত জাতিৰ লোকসকল বিদ্যালয়লৈ নগৈছিল। ফলত তেওঁলোক শৈক্ষিকভাৱেও পিছপৰি ৰৈছিল।
- **কর্মসংস্থাপন আৰু চৰকাৰী সেৱা ঃ** দেশে স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পাছত অনুসূচিত জাতিৰ কিছু লোকক চাফাই কর্মী, চকীদাৰ, পিয়ন আদিৰ দৰে চৰকাৰী চাকৰিত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। বর্তমান বহুতো অনুসূচিত জাতিৰ লোকে উচ্চ শিক্ষা গ্রহণ কৰি গুৰুত্বপূর্ণ পদবীত চাকৰি কৰি আছে। তথাপিও এক বুজন সংখ্যক অনুসূচিত জাতিৰ লোকে এতিয়াও কৃষিখণ্ডত কাম কৰা শ্রমিক হিচাপে পেট প্রৰ্তাই আছে। তেওঁলোকক আজিও

মজুৰি পৰিশোধ কৰাৰ সময়ত নানা ধৰণে শোষণ কৰা হয়।

- **ঋণগ্রস্ততা আৰু বন্ধুৱা শ্রমিক ঃ** অর্থনৈতিক বঞ্চনা আৰু শোচনীয় আর্থিক অৱস্থাৰ বাবে অনুসূচিত জাতিৰ লোকে বিভিন্ন সময়ত জীয়াই থকাৰ স্বার্থত ঋণ ল'বলগীয়া হয়। সময় মতে সূতসহ মূলধন ওভটাব নোৱাৰি তেওঁলোকৰ বহুতেই ধৰুৱা হৈ পৰে। কেতিয়াবা তেওঁলোকে উপায়হীন হৈ বনুৱা-শ্রমিকৰূপে কাম কৰিবলগীয়া হয়।
- **বৃত্তি বাছনিৰ সীমাবদ্ধতা ঃ** জাতি ব্যৱস্থাই অনুসূচিত জাতিৰ লোকসকলৰ ওপৰত বৃত্তি বাছি লোৱাৰ ক্ষেত্রত নানা ধৰণৰ বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰে। হৰিজনসকলৰ বাবে বৃত্তি বাছনিৰ সুযোগ আগতে যথেষ্ট সীমাবদ্ধ আছিল।
- **ৰাজনৈতিক প্রতিবন্ধকতা ঃ**

অস্পৃশ্যসকলে ৰাজনৈতিক বিষয়ত অংশগ্রহণ নকৰে বুলিয়েই ক'ব পাৰি। ভাৰতৰ ৰাজনীতি, প্রশাসন আৰু সাধাৰণ শাসন ব্যৱস্থাত তেওঁলোকক কোনো স্থান দিয়া হোৱা নাছিল। তেওঁলোকৰ কোনো ৰাজহুৱা পদ গ্রহণ কৰাৰ অধিকাৰ নাছিল। তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক প্রতিনিধিত্বক অস্বীকাৰ কৰা হৈছিল। তেওঁলোকৰ ভোট দিয়াৰ অধিকাৰ আছে যদিও এক সংগঠিত শক্তিৰ ৰূপ ল'বলৈ অনুসূচিত জাতিবোৰক যথেষ্ট সময়ৰ প্রয়োজন হ'ব।

- **অনুসুচিত জাতিৰ কল্যাণৰ বাবে থকা ব্যৱস্থাসমূহ ঃ**

ভাৰত চৰকাৰে আৰম্ভণিৰে পৰা অনুসূচিত জাতিৰ অধিকাৰবোৰ উন্নত কৰাৰ চেষ্টা চলাই আহিছে। চৰকাৰে বিভিন্ন সাংবিধানিক আৰু বিধায়িনী ব্যৱস্থাৰে অনুসূচিত জাতিৰ কল্যাণক পোষকতা কৰাৰ প্রয়াস চলাইছে।

- ভাৰতীয় সংবিধানৰ প্রস্তাৱনাই ঘোষণা কৰিছে যে ই প্রত্যেকৰে বাবে সমতা সুনিশ্চিত কৰিব, ভ্রাতৃত্ববোধৰ পোষকতা কৰিব, সকলোকে স্বাধীনতাৰ নিশ্চিতি দিব আৰু সকলোকে ন্যায় প্রদান কৰিব।
- সংবিধানৰ ১৫, ১৬, ১৭, ৩৮ আৰু ৪৬ নম্বৰ দফাকেইটাই এই নিশ্চিতি দিছে যে ৰাষ্ট্রই কেতিয়াও ধর্ম, জাতি নাইবা শ্রেণীৰ আধাৰত কোনো ব্যক্তিৰ প্রতি বৈষম্যমূলক আচৰণ নকৰে।
- সংবিধানৰ ১৫ নম্বৰ দফাই ধর্ম, জাতি, বংশ, লিংগ নাইবা জন্মস্থানৰ আধাৰত সকলো ধৰণৰ বৈষম্য নিষিদ্ধ কৰিছে।
- সংবিধানৰ ১৭ নম্বৰ দফাত অস্পৃশ্যতা নির্মূল কৰা বুলি কোৱা হৈছে। দফাৰ বিধি উলংঘা কৰিলে আইন মতে দণ্ডনীয় অপৰাধ বুলি গণ্য কৰা হ'ব বুলিও কোৱা হৈছে।
- সংবিধানৰ ৪৬ নম্বৰ দফাই অনুসূচিত জাতি, অনুসূচিত জনজাতি আৰু অন্য দুর্বল শ্রেণীৰ লোকৰ শৈক্ষিক তথা আর্থিক স্বার্থৰ পোষকতা কৰিছে।
- সংবিধানৰ ৩৩০ নম্বৰ দফাই সংসদ তথা বিধানসভাবোৰত অনুসূচিত জাতি আৰু অনুসূচিত জনজাতিৰ প্রতিনিধিত্ব সংৰক্ষিত কৰিছে।

- সংবিধানৰ ৩৩৫ নম্বৰ দফাই অনুসূচিত জাতি আৰু অনুসূচিত জনজাতিয়ে বিভিন্ন সেৱা তথা পদৰ বাবে দাবী কৰিব পাৰে বুলি উল্লেখ কৰিছে।
- সংবিধানৰ ৩৩৮ নম্বৰ দফাই অনুসূচিত জাতি আৰু অনুসূচিত জনজাতিৰ বাবে এখন ৰাষ্ট্ৰীয় আয়োগ নিয়োগ কৰিবলৈ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰক কৰ্তৃত্ব দিছে।
- সংবিধানৰ ৩৩৯ নম্বৰ দফাই অনুসূচিত অঞ্চলবোৰৰ প্ৰশাসন তথা ৰাজ্যবোৰৰ অনুসূচিত জাতিবোৰৰ কল্যাণ সম্পৰ্কীয় প্ৰতিবেদন দাখিল কৰিব পৰা এক আয়োগ গঠন কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰপতিক ক্ষমতা প্ৰদান কৰিছে।
- সংবিধানৰ ৩৪১ নম্বৰ দফাই কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ৰাজ্য নাইবা কেন্দ্ৰীয় শাসিত প্ৰদেশত কোনবোৰ জাতি, ফৈদ অথবা জনজাতি সম্প্ৰদায়ক অনুসূচিত জাতি বুলি ধৰা হ'ব সেয়া সুনিশ্চিত কৰাৰ ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰপতিক অৰ্পণ কৰিছে।

৬.৩.৫ অস্পৃশ্যতা নিৰ্মূলকৰণ

ভাৰতীয় সংবিধানৰ ১৭ নম্বৰ দফাই অস্পৃশ্যতা নিৰ্মূল হোৱা বুলি ঘোষণা কৰিছে। ১৯৫৫ চনৰ অস্পৃশ্যতা অপৰাধ আইনখন বলবৎ কৰি অস্পৃশ্যতাক এক অপৰাধ বুলি ঘোষণা কৰা হৈছে। আইনখনে কৰ্মসংস্থাপন, খোৱাপানী যোগান, উপাসনা, বাছ নাইবা ট্ৰেইনেৰে কৰা ভ্ৰমণ, চিকিৎসালয়ত ভৰ্তি আদি বিষয়ত অস্পৃশ্যতাৰ অনুশীলন নিষিদ্ধ ঘোষণা কৰিছে। আইনখনে অস্পৃশ্যতাৰ অনুশীলনক জৰিমনা আৰু অন্য ধৰণে শাস্তি প্ৰদান যোগ্য কাৰ্য বুলিও কৈছে। ১৯৭৬ চনৰ অস্পৃশ্যতা (অপৰাধ) সংশোধনী আৰু অন্যান্য বিষয়ৰ আইনখনে অস্পৃশ্যতাৰ অনুশীলন কৰাসকলৰ শাস্তি বৃদ্ধি কৰিছে। কিন্তু ইমানবোৰ নিষেধকাৰী ব্যৱস্থা থকা সত্বেও ভাৰতৰ পৰা অস্পৃশ্যতা সম্পূৰ্ণ আঁতৰা নাই। গ্ৰামাঞ্চলবোৰত ই আজিও এক সামাজিক বাস্তৱ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

১। **জাতিৰ সংজ্ঞা দিয়ক।**

.....

.....

২। **জাতিৰ প্ৰকৃতি কিয় সবৰ্ণ বিবাহকেন্দ্ৰিক ?**

.....

.....

৩। **জাতি ব্যৱস্থা এটাৰ ভিতৰত সামাজিক প্ৰস্থিতি কেনেদৰে নিৰূপণ কৰা হয় ?**

.....

.....

৪। **প্ৰতিপত্তিশালী জাতি বুলিলে কি বুজে?**

.....

.....

৫। **অনুসূচিত জাতিৰ প্ৰতি কিয় চৰকাৰে বিশেষ মনোযোগ দিয়া উচিত?**

.....

.....

৫.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- জাতি হ'ল ভাৰতত প্ৰচলিত এক বিশেষ ধৰণৰ সামাজিক স্তৰীভৱন।
- জাতিৰ বৈশিষ্ট্য ইয়াৰ গৌণ বিভাজন, পদানুক্ৰম, সৰ্বণ বিবাহ, জীৱিকা স্থিৰকৰণ, সাংস্কৃতিক পাৰ্থক্য, পবিত্ৰ-অপবিত্ৰৰ ধাৰণা, আৰোপিত প্ৰস্থিতি আৰু উলম্ব গতিশীলতাৰ অনুপস্থিতি আদিৰ মাজত লুকাই থাকে।
- জাতিৰ প্ৰকৃতি ধৰ্মীয় আৰু শ্ৰেণীৰ প্ৰকৃতি অৰ্থনৈতিক।
- একাধিক জাতিৰ মাজৰ নিৰ্ভৰশীলতাক 'যজমানি ব্যৱস্থা' নামেৰে বুজোৱা হয়। এখন গাঁৱৰ প্ৰতিটো জাতি দলে অন্য জাতিবোৰক কিছুমান সুনিৰ্দিষ্ট স্বীকৃত মানদণ্ড সেৱা আগবঢ়াব বুলি আশা কৰা হয়।
- এম. এম. শ্ৰীনিবাসে প্ৰতিপত্তিশালী জাতিৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। প্ৰতিপত্তিশীল জাতি এটাৰ সদস্যৰ সংখ্যা সবাতোকৈ অধিক হোৱাৰ লগতে ই অন্য জাতিবোৰক ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক দিশেৰেও প্ৰভাৱিত কৰে।
- সামাজিক পদানুক্ৰম তালিকাত অনুসূচিত জাতিৰ স্থান সবাতোকৈ তলত। তেওঁলোকে মুঠ ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ ভিতৰত সবাতোকৈ অধিক পৰিমাণে সামাজিকভাৱে নিষ্পেষিত, আৰ্থিকভাৱে পিছপৰা আৰু শৈক্ষিক দিশত অৱহেলিত অংশ।
- অনুসূচিত জাতিৰ অনগ্ৰসৰতা আঁতৰ কৰিবলৈ ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে বহুতো বিধায়িনী ব্যৱস্থা হাতত লৈছে।
- অনুসূচিত জাতিৰ সৈতে দীৰ্ঘদিন ধৰি জড়িত হৈ থকা আন এক বিষয় হ'ল অস্পৃশ্যতা। ভাৰতীয় সংবিধানৰ ১৭ নম্বৰ দফাৰ অধীনত অস্পৃশ্যতাক এক শাস্তি দিয়াৰ যোগ্য অপৰাধ বুলি ঘোষণা কৰা হৈছে।

৫.৫ অধিক জানিবলৈ

১) Sharma K.L.(1986): Essays in Social Stratification, Jaipur, Rawat Publications.

২) Tumin, M.M. (1994): Social Stratification: The Forms and Functions of Inequality, New Delhi: PHI.

৫.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰিচলেৰ সংজ্ঞা মতে, " এটা উমৈহতীয়া নাম থকা; কোনো এক পৌৰাণিক মানৱীয় অথবা সৰগীয় সত্বাৰ পৰা্ষ্ট এক উমৈহতীয়া পূৰ্বপুৰুষ থকা বুলি দাবী কৰা; বংশগতভাৱে লাভ কৰা একেটা বৃত্তিকে অনুসৰণ কৰা বুলি কোৱা; আৰু মতামত দাঙি ধৰিব পৰাকৈ অৰ্হতা থকাসকলে এটা একক সমৰূপ সম্প্ৰদায় গঠন কৰিব পাৰিব বুলি কোৱা একাধিক পৰিয়াল নাইবা দলৰ থূপ এটাকে জাতি বোলে।"

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জাতি ব্যৱস্থাত ব্যক্তি এগৰাকী জন্মৰ পৰা মৃতুলৈকে একেটা জাতিতেই ৰৈ যায়। প্ৰতিটো জাতিৰে বিভিন্ন উপজাতি থাকে। জাতিয়ে সদস্যসকলক নিজ জাতিৰ বাহিৰত বিয়া নকৰাবলৈ কয়। সেয়েহে জাতিৰ প্ৰকৃতি সবৰ্ণ বিবাহকেন্দ্ৰিক বুলি কোৱা হয়।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্ৰস্থিতি হ'ল জাতি ব্যৱস্থাৰ এক আৰোপিত বৈশিষ্ট্য। মানুহ জন্মসূত্ৰে যিটো জাতিৰ সদস্য হয় সেইটো জাতিত আগৰে পৰাই একোটা প্ৰস্থিতি আৰোপ কৰা থাকে। মানুহে সেই প্ৰস্থিতিটোকে সাধাৰণতে গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হয়। অৰ্থাৎ প্ৰস্থিতি জন্মৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এম. এন. শ্ৰীনিবাসৰ মতে "এটা জাতিক তেতিয়াহে প্ৰতিপত্তিশালী বোলা হয় যেতিয়া অন্য জাতিতকৈ সাংখ্যিক দিশেৰে ইয়াৰ সদস্য অধিক হয় আৰু লগতে জাতিটো অৰ্থনৈতিক তথা ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰেও বলীয়ান হয়। এটা বৃহৎ আৰু শক্তিশালী জাতি যদি স্থানীয় জাতি পদানুক্ৰম তালিকাত অতি নিম্ন স্থানত নাথাকে তেন্তে ই সহজে প্ৰতিপত্তিশালী জাতিৰূপে মূৰ দাঙি উঠিব পাৰে।"

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অনুসূচিত জাবোৰ সামাজিক ক্ৰমত সবাতোকে নিম্ন স্তৰত থাকে। অধিকাংশ পিছপৰা নাইবা নিষ্পেষিত শ্ৰেণীৰে অনুসূচিত জাতি গঠিত। এই জাতিবোৰ আৰ্থিকভাৱে পিছপৰা আৰু সামাজিকভাৱে অৱদমিত। তেওঁলোক মুঠ ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ ভিতৰত শৈক্ষিকভাৱেও সবাতোকৈ উপেক্ষিত জাতি। সেয়েহে সমাজৰ অন্যসকলৰ সৈতে ফেৰ মাৰিব পৰা কৰি তুলিবলৈ চৰকাৰে অনুসূচিত জাতিৰ উন্নয়নৰ প্ৰতি বিশেষ মনোযোগ দিয়া উচিত।

৫.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ যজমানি ব্যৱস্থা বুলিলে আপুনি কি বুজে?

প্ৰশ্ন ২ঃ বৰ্ণ আৰু জাতিৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে?

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ জাতি কি? ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ অনুসূচিত জাতিবোৰে মুখামুখি হোৱা সমস্যাবোৰ কি কি? সমাজৰ এই অংশটোৰ উন্নতিৰ বাবে কি কি ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছে?

*** ***** ***